

թէ եւ նշանակուած չըլլան. վասն զի արձանագրողք նոյն ղնդական Տնչիւններուն գուցէ թէ կարեւորութիւն չեն տուած կամ Տարկ չեն զգացած իրապէս բացատրելու, եւ պատճառն այն էր թերեւս որ արտաբերութեան մէջ Տաղիւ զգալի էր ղնդական ձայնն¹:

Այս կերպով գրեթէ ամէն կողմանէ ապահովութիւն ստանալէն ետեւ այլումբներն, աւելի Տին եւ նոր երանեան լեզուաց միջնորդութեամբ² բւեւոագիր Տին պարսկերէն արձանագրութեանց ամբողջը, կրնանք ըսել, բաւական ստուգութեամբ կարգացուեցաւ ու մեկնուեցաւ, ինչպէս որ ժամանակի փորձ մէն ալ տալով ապահովագոյններէն ու կարեւորագոյններէն կրնանք մեր մեծարոյ ընթերցողները ինովին համոզել:

Գալ Տեղու սոյն պարսկական բւեւոագրութեանց տառական յօրինածը կը քննենք՝ բնիկ ձեւերը նշանակելով:

(Հ-բ-ւ-ն-ի-է-):

ՄԱՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ո. ՀՈՆԻՈՒՍ ԼԵՀՈՍԻ ՀՈՅՈՎԷՏ ԵՒ ԿՈՒՐԹԻՈՅ

ՀՈՅՈՅ ԳՈՐԹԱՌԱՅՈՒՆ

Արդէն իսկ մեր ազգայնոց ծանօթացած է վարդապետ փիլիսոփայութեան Յովնանի Հանուշի անունը՝ յամի 1886 Վիեննա գումարեալ Արեւելագիտաց ժողովոյն մէջ Լեհաստաց գաւառալեզուին տառագրութեան վրայ ըրած ճառախօսութեամբն, որուն վրայ ամսովք ինչ յառաջ ազգային լրագիրք գրեցին: Մենք եւս աւելորդ չենք համարիր թէ այս Լեհագրի գիտնականին վրայ եւ թէ իւր «*Հնդու լինիւնայոց*»² անուն գրքին եւ ուրիշ փորձի երկասիրութեանց վրայ ի մասն հայերէնի տեղեկութիւն տալ մեր յարգոյ ընթերցողաց:

Յ. Հանուշ՝ բարձրագիտ համալսարանը լեզուագիտական ուսմունքն աւարտելէն ետքը՝ Գերմանիոյ լեզուագիտութեան անուանի ուսուցչաց

¹ Այսպէս օտար գրութիւնն հարկ է անբար (ի մէջ) կարգաւ, ինչպէս ամէն քոյր լեզուաց նոյնանշան բառերը կը ցուցնեն և անգլանի յաւելուածով: Համեմատել նոր պարսկերէն (ن) եւ (ن) համանիշ բառերը: Բաղգատել նմանապէս հայերէն ընդեր-ը եւ անգլ (անգլագրաբար բառին մէջ) բառերն որ ներքին կը նշանակեն:

² Sur la langue des Arméniens polonais, par J. Hanusz. — 1. Mots recueillis à Kuti au bord du Czeremosz (avec les significations polonaises et françaises). Cracovie, 1886.

քով կը գեգեբրի, ի մէջ այլոց Լպրցիկ Պրուկման Ուսուցչի գասախօսութեանց ներկայ կը գտնուի, նոյնպէս Պերլին. եւ զգերմանիոյ անուանի ուսուցչաց հետ շարունակեալ թղթագրութեամբ իւր ձիւղը կը կատարելագործէ: Բանի մը տարուան մէջ մեր երիտասարդ գիտնականը լեզուաց անգլին գանձ մը կը մթերէ. տեղեկի է սանսկրիտ եւ Տին երանեան լեզուաց, յունարէնի, լատիներէնի, գոթացերէնի, գերմաներէնի, անգլիերէնի, իթալերէնի, եւ բոլոր սլաւեան լեզուաց, իտալերէնի, քաղղիերէնի եւ ալպաներէնի: Այս լեզուաց գանձուքն եւ անխնայ աշխատութեամբ համեմատական լեզուագիտութեան մէջ ի սակաւ ժամանակի պոպկոխ հաճաւ կը ստանայ, մինչեւ երիտասարդ հասակին մէջ Վիեննական համալսարանին առանձնական ուսուցչաց կարգը կը գասուի, եւ իւր համեմատական լեզուագիտութեան եւ սանսկրիտ եւ իթալերէն լեզուաց գասախօսութիւնները բազմաթիւ աշակերտներէ կ'այցելուին:

Բայց այսու չի շատանար լեզուագիտութեան անխնայ հետամուտը: Արդէն յերիտասարդութեան մեր Լեհաց ազգայնոց հետ կենցաղավարելով՝ անոնք բարբառոյն Տնչիւնները միայն կը տողորդուին. կարդալով նաեւ փրեզերիկոս Միւլլերի, Հիւպլմանի, Լախարի, ք. Պատկանեանի եւ այլոց Հայ-ն³ գրուածները՝ հայերէնի փափաքն կը վառի սրտին մէջ, եւ նոյն տառուան հնագոսեան արձաններուն մէջ կ'երթայ Գուգի՝ Լեհաստանի հայ գաղթականութեան ամենաբազմաթիւ աւանն, ուր ամիս մը դադարելով՝ կը սորվի անոնց բարբառը, ժողովրդեան բերնէն եւ գրաւոր մատենաներէն ու արձանագրութիւններէն նոյն բարբառոյն գրեթէ բոլրանդակ բառից մթերքը կը ժողվէ, ստոնցմէ կը հանէ լեզուին բառակազմութիւնը, Տոլովմանց եւ խոնարհմանց պատկերը. ի մի բան ստել՝ բարբառոյն կերպագիտութիւնը հանգրծած տառագիտութեամբ, եւ յատուկ ստուծիւնները գրաբարի եւ այլ գաւառալեզուաց հետ բաղդատուելով: Ահա այս բարբառոյն մթերքն է մեր առաջիկայ գրքին բովանդակութիւնը՝ որուն վրայ այժմ անխարկ մը կ'արձակենք:

Հանուշ ուսուցչը վերոյիշեալ գիրքը կը սկսի՝ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական նախալեզուի գլխաւոր բարբառներէն մին գնելով: Հնդեւրոպական նախալեզուն ըստ այժմեան նոր զննու-

³ Հայ-ն բռնելով կ'միանանք եւրոպացի հայագիտաց հայերէնի վրայ գրած աշխատութիւններն, որոնք ըստինքն Armeniaca անուամբ հրատարակեալ են:

թեանց, որոնց գլխաւոր գտիչներն են Հիւպչման, Պրուկման եւ այլն՝ ուսուցիչները, կը բաժնեն ութ գլխաւոր բարբառոց՝ որոնցմէ յետոյ բազմաթիւ գաւառականներ յառաջ եկած են: Ասոնք են՝ 1. Տնդիկ-երանեան կամ արիական. 2. Տայալան. 3. լիխուեան-սյուեան. 4. գերմանական. 5. կեղտական. 6. իտալական-ռումանական. 7. յունական. 8. լիւրիկեան (ալպանական) լեզուք:

Ասոր վրայ ըստ կարծեան նորագոյն լեզուաբանացի խոսելէն ետեւ՝ յառաջ կը բերէ գերմանացի անուանի Հեղինակներն՝ որոնք ուղիակի կամ անուղղակի՝ այս եւ համեմատական լեզուաբանութեան մէջ, Տայերէնի վրայ ըստ բաականի Հիմնական ճառած են. ասոնցմէ երեւելիներն են Բեւերման, Ալեքսիան, ֆ. Պորթ, ֆ. Միլլեր, Հ. Հիւպչման, Պ. Եր Լակարտ, Բր. Պարթոլմ:

Այնուհետեւ կը խօսի Տայերէնի տառագիտութեան վրայ. սկսեալ ձայնաւոր տառերէ մինչեւ բազմաշնչները՝ կը բարդատեմ միւս Հեղեւորացական լեզուաց տառից փոփոխման կանոնաց հետ, եւ բաական Հիմնական կանոնաց կը վերածէ:

Արդ ընդհանուր՝ նա մանաւանդ գտական հին Տայերէն լեզուի վրայ այս նախաշաղիղ գրելէն ետքը՝ կը մերձենայ իւր գլխաւոր նիւթոյն Տայերէնի գաւառալեզուաց՝ որոնց մէջ իրեն առաջնորդ առնելով Այտրենան Հօր Արդի Տայերէն լեզուի քննական քերականութիւնն եւ Բ. Պատականի գրուածները, յառաջ կը բերէ արդի Տայերէն լեզուաց գրաբարէ ծագումն: Հեղինակն արդի Տայերէն գրական լեզուն կը բաժնէ երկու գլխաւոր մասի. Արեւելեան կամ Ռուսաստանացի, եւ Արեւմտեան կամ Ցանկահայաց (Կոստանդնուպոլսի), որոնց էական տարբերութիւնը կը զնէ ինչ ինչ տառից՝ արտասանութեան զա-

նագանութեան, ներգոյական հորիզոն եւ բայից ներկային ու անկատարին եւ այլն, այլակերպ կազմակերպութեան վրայ:

Յետոյ ի մասնաւորի Լեհահայաց գաւառական լեզուին կ'իջնայ, եւ ասոնց գաղղականութեան վրայ համառօտիւ ակնարկ մը կ'ընէ՝ Սագովկ Պարոնի հայալեզուն գրուածներէն հանելով. եւ տեղեկութիւն կու տայ այն գրաւոր աղբերաց վրայ՝ որոնցմէ Լեհահայաց գաւառալեզուն գիտական ծանօթութիւնները քաղած է: Ի վերջոյ իր յատուկ շնորհակալութիւնը կը պատեն Հարց Միտիթարեանց Ալեքսանդրոս, որոնց միջնորդութեամբ կըրցաւ գիւրաւ ի գլուխ հանել գաւառալեզուին հին գրաբարի՝ այժմեան գրաւոր լեզուի եւ Կ. Պոլսի գաւառալեզուին հետ բարդատուութիւնը:

Հոս կը սկսի Հեղինակն Լեհահայաց գաւառալեզուին մէջ բոլոր գործածուած բառերն ու յատուկ անուններն այբուբենի կարգաւ շարել, եւ զասոնք նախ գրաբար դասական լեզուի, անպա այժմեան գրաւոր լեզուի եւ այլեւայլ գաւառալեզուաց բառից հետ բարդատու եւ ամենուն նշանակութիւններն ու յատուկ գործածութիւնները զննել: Դոյնպէս յաճախ կը համեմատէ բառերը Տնդեւերոյական լեզուաց հետ, եւ կը զատէ այս գաւառալեզուիս մէջ գործածական լեհերէն՝ ուսմաններէն՝ ութմաններէն՝ տաճիկերէն եւ այլն բառերը բնիկ Տայերէններէն:

Այս գրքիս (որ լեհերէն լեզուաւ գրուած է եւ 130 էջ ծաւալ ունի) նիւթական բովանդակութեան վրայ ծառերէն ետքը՝ կը մնայ արդ Տայեցուածք մ'արձակել նշոյնի գիտական արժանեաց վրայ: Աներկբայ կընայ հաստատուել թէ երկասիրութիւնը մեծ հմտութեամբ գրուած է եւ Հեղինակն մեծ հանճարոյն ու անխնայ աշխատասիրութեամբ կը վկայէ: Քանի մը բառից եւ յատուկ անունաց բռնագծով ստուգաբանութիւններն ի բաց առնելով՝ զորոնք Հեղինակն իսկ երկրպայական կը համարի, բովանդակ երկասիրութիւնն Տայերէնի գաւառալեզուաց մասնական գիտութեան, նաեւ Տայերէնի համեմատական լեզուագիտութեան համար մեծ արժէք ունի:

Արեան կը համարիմ հոս օտարազգի Տայեցիտիս ուրիշ երկասիրութեանց վրայ եւս տեղեկութիւն տալ:

Ալեքսանդր համալսարանի հինգ անուանի Ռուսաց խմբագրութեանն հրատարակել Ալեքսանդր հանդիս (ե-

1 Հիւպչման, Պրուկման եւ ասոնց հետեւողները հին լեզուաբաններէն գտնադատուելու համար իրենց գիրքերը Եւր. Գրամատիկ (Junge Grammatiker) կ'անուանեն:

2 Բառով քան Հիւպչման ուսուցիչը զրքէն բոլոր լեզուներն հայալեզու Տայերէն լեզուն երանեան լեզուի մէջ աներկ կամ գաւառականը կը համարէր. սակայն ինքը Տայերէնի մէջ գործածեալ երանեան կամ պարսկական բառերն ի բաց գտնելով՝ քննիչ տեսաւ, թէ Տայերէնի մէջ տառից փոփոխումներն եւ այլն՝ ձիգ պնդելի առանձին լեզուական օրինք կը կատարեն ինչպէս արդի Տնդեւերոյական լեզուի մէջ: Գեղեցիկ նմանութիւն մը բերելով կ'սէն նոյն Հիւպչման. Տայերէն երանեան կամ պարսկական լեզուի միւր համարիմ եւ նման անգիրներէն փոխառեալ ուսմանական բառից համար օրոմաներէն մէկնիւր համարելուն:

3 Հեղինակը Ռուսահայաց արտասանութիւնն իրեն հետադիմ կընդունի ըստ համեմատական լեզուագիտութեան օրինաց: Իսկ ամենակարգաւ արտասանութեան գիտութիւնը լեզուին սովման կ'արձանացնէ լեզուաբանի հայալեզու տառից երկրորդ փոփոխումը (zweite Lautverschiebung, seconde transposition des lettres), որուն վրայ խոսելու առիթ կ'ուենանաւ: Ալեքսանդր գիւրաւոր կայ նաեւ գերմանա-

կան լեզուաց մէջ: Անկը-սարսն, քանից... գերմանական Դիւզելը ինչպէս լեզուն մէջ պահած այժմեան բարդ-գերմանէնէն տառից արտաբերութեան շնչ հակառակ: Աստուան բարձր գերմաներէն մէջ արտաբերած ըլլէ եւ այն առաւել, անգիրներէն, քանից... լեզուի մէջ Եւ, ձ եւ այլն է, ինչպէս որ Ցանկահայաց Ռուսահայաց արտաբերութեան նկատմամբ:

առհասարակ, յաղթող փոքր-թիւն Արեւելից, տիրապետելու ուսումնասիրելով իր անարդիւն թուովն մէջ արդէն Հայերէն լեզուի վրայ ընդարձակ պիտեալական յօդուած մը հրատարակելու պիտեալ եւ Նոյնպէս Վիեննական դիտութեանց նշանակալի առանձնական լեզուներուն մէջ հրատարակած է Լեւոնտայից գիտական աշխատութիւններն եւ արտասանութեան վրայ կարեւորագոյն յօդուած մը: Առնց մէջ զայս Աստուրի եւ Գերմանիոյ պաշտօնական գերմանական ուսումնասիրելով երեւոյն մէջ Հայերէն մասնաշարժութեան կամ լեզուին վրայ յօդուածներ կը հրատարակէ: Եւ Նոյն իսկ Հայերէնի եւ Հայոց վրայ նաեւ որ տարաբանաց գրութեանց վրայ քննադատութիւն կ'ընէ: Իրականութեան վրէժն Աստուրից այս մասն առնալով հետեւ ի մասին համաժամական լեզուաբանութեան) աստուրիցի Հայաբանն անուանել, որուն իբր ասպարոյց կրնանք յառաջ բերել, թէ՛ այս տարուած իւր համաժամական լեզուաբանութեան գաղափարութեան նիւթաց մէջ հրատարակելով էր ի մասնաորի Հայերէնի բաղադրութիւնն եւս ուրիշ հնդեւրոպական լեզուաց հետ, եւ թէ քանի մը շարժում միջոցին ստիպել լեզուի Հայ բարբառով կը շարադրէ վերջ եւ անսխալ:

Հ. Թ. Ս.

ՔՐԻՍՏՈՍԵԱՆ ԿՆՈՍՏԱՆԵՆ ԵՒ ԻՒՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ղ երջին ժամանակներս՝ մասնաւոր համեմատական լեզուագիտութեան զարգացմանն եւ տեւ՝ եւրոպացի լեզուագէտք, պատմաբանք ու հնագէտք հայ լեզուն եւ արդէն պատմութիւնն ինչպիսիս հարեւանցի կը յիշատակեն, այլ հատորներ եւ յաճախ մեծ հատորներ կը նուիրեն հայ լեզուին եւ Հայոց պատմութեան: Այսպիսի է նաեւ Ֆիլիքս Նիկի գիտնականին՝ ֆրիլստոնայ Հայաստանն եւ իւր գրականութիւնն՝ անուն գիրքը: Ֆիլեքս Նիկի ի մասն արեւելեան լեզուաց, որ երբեմն Բեղդիայի լուսկէն քաղաքին Համալսարանին Ուսուցիչներէն էր եւ թիվակից է Բեթրսպուրկի գիտութեանց Ազգեմիային, մեծ արդիւնք ունեցած է հայ ազգին համար՝ ի մէջ այլոց թիւիմայի Միեմիդիգոյ պատմութեան վրայ գրած կրկին մատենին²:

Ֆիլեքս Նիկի իւր եօթնամասնեայ կենաց մէջ հայ ազգին վրայ ժողոված գիտական տեղեկութիւնները բովանդակած է ահաասիկ ֆրիլստոնայ Հայաստանն եւ իւր գրականութիւնն աւելին քանիչ լին մատենին մէջ, զոր անցեալ տարւոյն վերջերը հրատարակած է: Այս մատենն՝ որ 400 մեծագիր երեսէ կազմուած է, չորս գլխաւոր մասերու կը բաժնուի: Ա. մասին մէջ հնդեւրոպէն Հայաստանի հին եւ արդի վիճակին վրայ խօսելն տեւ, կը խօսի Հայ գրականութեան

վրայ ընդարձակ՝ արդի լեզուաբանական եւ պատմագրական քննադատութիւններն ալաց առջեւ ունենալով, սկսեալ ի Ս. Թարգմանչաց մինչեւ մեր ժամանակը. եւ կը փակէ Ա. մասն՝ եւրոպացի Հայերէնագիտաց ալ առանձինն գլուխ մը նուիրելով: Այս մասին մէջ գիտնական հնդեւրոպէն 7 երեսի մէջ կը ցուցնէ թէ Հայերէն լեզուն հին է եւ հնդեւրոպական լեզուաց մէկ ճիւղն է: Թարգմ. երեսներու մէջ կը ցուցուի թէ հայ մտաց անդամիկ երկերն կը ցուցնեն ըստ բաւականի որ Աստուածաբանութիւնն՝ եթէ հայ ընդունակ մտաց զարգացման արգելքներ չըլլային, գլխաւոր ճիւղ պիտի ըլլար հայ գրականութեան: Աստուածաբանութեանն եւս նախնի հայ գրականութիւնը կը մշակէ Պատմութիւնը: Հայ բանաստեղծութեան անունով լեզուին կ'երեւայ եկեղեցական երգերու մէջ՝ որով հարուստ է Հայոց ծեսը: Մատենագրական կնիք մը՝ արժանի մատարութեան՝ դրոշմուած է բացման լեզուի գրոց վրայ. միայն գրականութեան պէսպէս ճիւղերը հարկ էր որ պակսէին ազգի մը՝ որ երբեք խաղաղութեան ժամանակ չունեցաւ եւ յարատեւ երջանկութեան վիճակ չպիտիւնէ: Մեծաւ գովութեամբ կը խօսի նախին թարգմանչաց եւ մատենագրաց վրայ՝ եւ կը հարսնի մինչեւ դարուս երեսիլ մատենագրաց: Միով բանիւ՝ այս Ա. մասն մեծ հմտութեամբ գրուած է, եւ կրնայ ասկէ շատ բանի տեղեկացուիլ:

Բ. մասը կը զբաղի Հայոց եկեղեցական երգերուն կամ Էքզիստենցիալ: Հոս յառաջ կը բերուին Էքզիստենցիալ վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ՝ միշտ ազգային աւանդութեանց եւ հնդեւրոպաց հետեւելով, եւ ի մասնաւորի վերաբոխման, Պենտեկոստէից, Եփեսոսեան Մկրտչի, Պետրոսի եւ Պողոսի, Թեոդոս թագաւորի, Հովսէփոսեանց, Վարդանանց եւ Հանգստեան շարականներու վրայ ընդարձակ եւ գոհացողիչ տեղեկութիւններ կը տրուին, հանգերմ թայգմանութեամբ նոյն շարականաց:

Գ. մասը կը կազմէ զայլաբանութիւն (Patrologie) Հայոց, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ս. Գրիգոր Նարեկացի եւ Ս. Ներսէս Շնորհալի առանձին գլուխներ կը գրուեն: Հոս կը տեսնուի իւրաքանչիւր սուրբ Հօր կենսագրութիւնը, եւ անոնց գրուող յիշատակութիւնները մի առ մի քննադատուած:

Այնուհետեւ կ'անցնի հնդեւրոպէն Գ. մասին, որուն վերնագիրն է՝ «Գլխաւոր յիշատակաբանք պատմական գրականութեան Հայոց», Այս մասն ի մէջ այլոց կը բովանդակէ զնոյնէ՝ չորս

¹ L'Arménie chrétienne et sa Littérature, par Félix Neve, Louvain, 1886.

² Etude sur Thomas de Medzoph et sur son Histoire de l'Arménie au XV. siècle, Paris, 1855. — Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rohk dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph. Bruxelles, 1860.